

Valdemar I:s privilegium för Tommarps kloster.

Valdemar I:s privilegium för Tommarps kloster är daterat 27. mars 1161. Dess allmänna betydelse ligger i de bestämmelser det innehåller om testationsrätten och dess omfång. Bestämmelserna är de äldsta från danskt lagområde.

Stig Juul har i sitt arbete: »Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's danske Lov» (1940) egnat ett särskilt kapitel åt Tommarpsprivilegiet¹. Han sätter här äktheten av bestämmelserna om testationsrätten starkt ifråga, så starkt att han helt bortser från privilegiet när det gäller att följa denna rätts utveckling i Danmark.

Tommarpsprivilegiets allmänna betydelse även rent diplomatiskt motiverar en närmare undersökning av dess beskaffenhet.

Originalen till privilegiet var förlorat redan vid mitten av 1500-talet². Ordalydelsen har man bevarat i en vidimation från 1430 15. september (a). Vidimationen upptar utom 1161 års privilegium tio andra Tommarpsklostrets brev och är utfärdad av dekanerna i Jerrestads, Ingelstads och Albo härad i Skåne ävensom av fyra andra prestmän³. Stig Juul har första gång tryckt privilegiet i dess helhet.

Privilegiet har sin förurkund i ett privilegium av påven Hadrianus IV givet 1155 22. november⁴. I det följande utmärkes med petit vad som verbalt överensstämmer med förurkunden.

In nomine sancte et indiuidue Trinitatis. Wolde-
marus^a Dei gracia rex Danorum uniuersitati fidelium notum
facimus, nos abbaciam de Tummathorp, eiusdem loci abba-

^a Nos Woldemarus a.

¹ Stig Juul, 332.

² Jmfr De äldste danske Archivregistraturer IV, 365 (Registratur over Tommerup Klosters Breve).

³ Dipl. dioec. Lundensis III, 92. Jmfr Rep. 6459.

⁴ Även detta privilegium i vidimationen från 1430. Danska Rigsark. Tommerup Klosters Arkiv. Jmfr Rep. n:o 17.

tem et successores eius cunctos quoque Premonstratensium fratres sub regula beati Augustini ibidem Deo seruientes sub nostra protectione suscepisse. Ut autem liberius ac quociens et ⟨pro⟩^a regni statu et suorum benefactorum cunctorum fidelium salute oracionibus ualeant insistere tam ipsos quam locum eundem cum omnibus suis attinentiis in nostre defensionis securitate susceptos presentis priuilegii auctoritate comunimus concedentes ambas ecclesias eiusdem uille Tummathorp. ecclesiam scilicet beate Marie et ecclesiam beati Petri apostoli cum ecclesia beati Nicholai in Symbirshafn cum omnibus earundem pertinentiis molendina etiam aquatica in ampne Tummathorp situata uidelicet Walkemølla Wippomølla Cubomølla. Bromølla et Øuersta mølla cum suis pertinentiis uidelicet dam et damsband et damfløthe et quecunque insuper eidem loco dono fidelium collata sunt uel in posterum conferenda. Si quis possessiones et predia que predictis fratribus iam collata sunt ac deinceps largicione principum concessione pontificum siue aliorum fidelium largicione conferri uel quibuscunque modis acquiri poterint inuadere diripere aut alienare presumpserit. sciat se diuine et regie nostre uindictæ subiacere. Concedimus insuper fidelibus infirmis in extremo positis lege Danorum seruata quod medietatem^b omnium suarum facultatum sane ac libere donare possint prelibatis fratribus pro commutatione manencioris beatitudinis^c qui hoc perpetrare desiderant Si qui etiam mercatorum pro suorum alleuiacione criminum de suis bonis eisdem siue sani siue morituri aliqua concesserint ratum ducimus et ne ab aliquo impediatur prohibemus Eorum nichilominus fratres seculares qui se suaque subiectioni eorum dederint. eorumque colonos omnes ab omni expeditione regio iuri pertinente liberos esse demandamus. Omnibus uero eidem loco que iusta sunt seruantibus. et de suis propriis rebus aliquod beneficium conferentibus a Deo misericordiam consequantur et regiam damus benedictionem. Ut autem ista rata et inconcussa permaneant tam sigilli nostri impressione quam testium attestacione presentes litteras nostra auctoritate regia fecimus comuniri. Hii sunt testes Eschillus Lundensis archiepiscopus. Kanutus dux et B⟨u⟩rith frater eius. Radulfus cancellarius. et Henricus capellanus regis Datum anno domini m^oc^oL^oxi^o vi kal. Aprilis.

Några smärre fel vidlåder avskriften i vidimationen. I början av dispositio är sålunda ett *pro* överhoppat framför regni

^a ⟨pro⟩ saknas a.

^b medietatem in a

^c Jmfr Matth. 16,27; Marc. 8,37.

^d Berith a.

statu, längre fram i dispositio ett *in* inkommet i uttrycket: *medietatem in omnium suarum facultatum*, väl närmast genom att det slutande *m* i *medietatem* kommit att transskriberas två gånger, sista gången som *in*. Vittnesräckan har namnet Berith, en paleografiskt förklarlig förvanskning av *Burith*¹. Liknande fel förekommer också annorstädes i de brev som finns i vidimationen. I Hadriani privilegium för Tommarp är sålunda ett petitur och ett *fratris* överhoppade, båda lätt restituerade med ledning av det formulär som använts. Slutligen har i Valdemars privilegium för Tommarp ett *Nos* blivit tillsatt i intitulation framför utfärdarenamnet *Woldemarus*. Avskrivaren har gjort denna tillsats i enlighet med den vanliga formuleringen i hans egen tid.

Det ligger nära vid en undersökning av Tommarpsprivilegiet att till en början anlägga rent formella synpunkter.

Det torde därvid utan vidare stå klart att de formler som möter i privilegiets ingångsprotokoll, dess *publicatio*, *korroboratio*, vittnesräcka och datering sluter sig nära till motsvarande formler i samtida danska diplom. Liknande överensstämmelser förekommer också i dispositio och *sanctio*. Men här korsas dessa överensstämmelser med direkta influenser från förurkunden, och en samarbetning och anpassning av formlerna har egt rum. Såväl delar av den påvliga *dispositio* som av den egentliga *sanctio* har därvid med kanslimessiga utfyllningar och omskrivningar införlivats med privilegiets pœnformel. Följande illustrerar samarbetningen och anpassningen. *Hadrianus*: *Quascunque possessiones . . . possidet aut in futurum concessione pontificum, largicione . . . principum, oblatione fidelium seu aliis modis . . . poterit adipisci . . . illibata permaneant . . . Decernimus ergo, ut nulli omnino homini liceat . . . eius possessiones auferre uel ablatas retinere . . . Si qua igitur . . . persona . . . temptauerit . . . districte ultioni subiaceat*. I Valdemars privilegium svarar därtill: *Si quis possessiones et predia, que collata sunt ac deinceps largicione principum, concessione pontificum siue aliorum fidelium largicione conferri uel quibuscunque modis acquiri poterint, inuadere, diripere aut alienare presumpserit, sciat se diuine et regie nostre uindictae subiaceat*. Premieformeln lyder hos *Hadrianus* efter vanligt formulär: *Cunctis autem eidem loco iusta seruantibus sit pax domini nostri Ihesu Christi, quatinus hic fructum bone actionis percipiant et apud districtum iudicem premia eterne pacis inueniant*. I Valdemars privilegium svarar därtill: *Omnibus uero eidem loco que iusta sunt seruantibus et de suis propriis rebus aliquod beneficium conferentibus a Deo misericordiam consequantur et regiam damus benedictionem*. Man spårar här utom från

¹ Jmfr Stig Juul, 334.

förrurkunden också inflytande från annat håll. I den akt av 1145 1. september som innehåller redogörelsen för ärkebiskop Eskils donationer till Lunds domkyrka och för dennas vigning, heter det: *Cunctis autem que iusta sunt seruantibus sit misericordia a Deo salubri*¹.

Formlerna i privilegiet för Tommarp är sålunda efter vad här utvecklats i ordning, och skall det formellt kunna riktas anmärkning mot privilegiets äkthet, är det på ett annat förhållande man har att ta sikte. *Dispositio* ges i privilegiet inte i en följd. Den har ett tillägg (*concedimus insuper — demandamus*), och detta tillägg som innehåller själva testationsbestämmelserna, är inskjutet mellan de två avdelningarna av *sanctio*: dess pœn- och premieformel (*Si quis — subiacere ~ omnibus uero — benedictionem*). Kehr, Erben och andra har starkt framhållit att en sprängning av *dispositio* i och för sig alltid ger anledning till misstanke; sjelvfallet så mycket större när det som här till uppdelningen av *dispositio* kommer att också *sanctios* två beståndsdelar skiljts åt genom det *dispositiva* tillägget. Åtskiljelsen framstår i så mycket grellare dager som det *uero* genom vilket premieformeln knytes till pœnformeln, därmed kommer att referera sig inte till pœnformeln, utan till sista satsen i tillägget.

Det är att anse som en förtjenst hos Stig Juul att ha framhållit dessa stöttestenar². Den plats tillägget till *dispositio* fått är onekligen anmärkningsvärd. Och privilegiets äkthet torde knappast kunna godtas utan att platsen för tillägget låter sig tillfredsställande förklara.

I de tyska kunga- och kejsardiplomen är i motsats till förhållandet i de påvliga urkunderna, *sanctio* inskränkt endast till ena formeln i den: pœnformeln. När tillägg görs till *dispositio* sker detta regelrätt så att tillägget insätts omedelbart i anslutning till pœnformeln eller *korroboratio*. Julius Ficker har visat att sådana tillägg i all allmänlighet är att betrakta som gjorda redan i koncepten och från koncepten överförda i renskrifterna³.

Förhållandet var ifråga om *sanctio* detsamma i de danska kungabreven som i de tyska: med undantag för det föreliggande privilegiet bestod *sanctio* endast av pœnformeln⁴. Under sådana förhållanden torde man ha rätt att utgå från att diktatorn från början endast avsett att införa pœnformeln i privilegiet för Tommarp. Denna pœnformel utarbetade han på grundval av förrurkunden och lät på pœnformeln också omedelbart följa tillägget

¹ DS I, 53.

² Stig Juul, 337.

³ Julius Ficker, *Beiträge zur Urkundenlehre*, II, 50.

⁴ *Jmfr dock Esrom Klosters Brevbog*, udg. ved O. Nielsen, 228.

till dispositio. Även ifråga om själva platsen följde han därvid gällande bruk. Ty platsen han valde överensstämde inte blott med platsen i de tyska kunga- och kejsarprivilegierna: den hade även hävd i Danmark. Knut den heliges privilegium för Lunds domkyrka 1085 21. maj har ett tillägg till dispositio. Det är insatt direkt efter pœnformeln¹. Och detsamma är förhållandet med det tillägg som finns i Valdemar I:s privilegium för Esrom kloster på Villingehoved från tidigast 1158 men säkerligen yngre².

På tillägget till dispositio kom emellertid att följa en premieformel i Tommarpsprivilegiet. Då diktatorn insatte denna frångick han den plan som han från början måste haft och bröt mot det hävdvunna bruket i det kungliga danska kansliet. En särskild orsak måste ha funnits. Orsaken kan anges. Diktatorn har efter tillägget till dispositio återgått till förurkunden. Han fann i denna: *Cunctis autem eidem loco iusta seruantibus etc.* Han insatte i privilegiet: *Omnibus uero eidem loco que iusta sunt seruantibus etc.* Det adversativa uero svarar här direkt till autem och avslöjar varifrån satsen kommer. Ordet saknar varje berättigande på den plats det har i privilegiet.

Med vad som här framhållits torde det tillfredsställande ha förklarats hur det kom sig att sanctio i privilegiet för Tommarp kom att bli sprängd och varför tillägget till dispositio fick sin plats mellan pœn- och premieformlerna.

Det har emellertid gjorts gällande ännu en formell grund mot äktheten av tillägget till dispositio: tillägget skall rent språkligt ha en annan pregel än privilegiet i övrigt. Privilegiet, säger Stig Juul, synes som helhet vara formulerat av en övad koncipist, med säkert beherskande av språk och rytm. Stilen i tillägget däremot har en viss abrupt karakter. Första satsen är underligt obehjelpigt uppbyggd³.

Ingen fråga: den stilistiska olikheten mellan tillägget och privilegiet i övrigt är evident. Men olikheten kan inte utnyttjas som stöd för någon oäkthet av tillägget. Medan privilegiet utanför detta mer eller mindre bygger på formler vilkas stilsäkra utformning är att härleda ur de stora kanslierna ute i Europa, framför allt det påvliga kansliet, är de bestämmelser tillägget innehåller fritt utformade på dansk botten, därtill i ett främmande tungomål. Den stilistiska olikheten talar snarare för än mot tilläggets äkthet.

Från den formella betraktelsen av Tommarpsprivilegiet har

¹ Hist. Tidsskrift IX: 3, 107.

² Esrom Klosters Brevbog, udg. ved O. Nielsen, 92.

³ Stig Juul, 338.

man att övergå till en undersökning av själva innehållet i tillägget till dispositio. Det har gjorts gällande att tillägget även av inre grunder och huvudsakligen på grund av dessa vanskligen kan hänföras till mitten av 1100-talet. Stig Juuls argumentering fördelar sig här på tre punkter.

Vad Stig Juul först stannar vid är satsen i tillägget: *Eorum nichilominus fratres seculares, qui se suaque subiectioni eorum dederint, eorumque colonos omnes ab omni expedicione regio iuri pertinente liberos esse demandamus.* I ordet *expedicio* ser han här en gemensam beteckning för olika förpliktelser mot det allmänna, men en sådan användning av ordet, förklarar han, gällande alla de bördor som vilade på befolkningen gentemot kungen, har inte funnits på 1100-talet; den tillhör först tiden fram i senare hälften av nästa århundrade¹. Är denna tolkning av privilegiets *expedicio* riktig? Någon gång, tidigast 1157 och senast strax efter mitten av 1160-talet, alltså ungefär samtidigt med Tommarpsprivilegiet, utfärdade kung Valdemar ett privilegium för Vengs kloster på Jylland. Privilegiet ingår i *Exordium Caræ insulæ*². Genom detta privilegium lade han under klostret och bröderna där *colonos suos cum omni iure nostro regali, quod soluere prius consueuerant exactoribus nostris propter expeditionem, que danice leyding nuncupatur.* Vad *expedicio* betecknar i Tommarpsprivilegiet är inte förpliktelserna mot det allmänna i gemen. Det betecknar detsamma som i Vengprivilegiet. Fritagelsen gäller ledingen. Ordet är använt helt i överensstämmelse med språkbudet på 1100-talet.

Som andra inre grund mot att tillägget till dispositio är äkta anförs att när det förbjödes att lägga hinder i vägen för köpmän att ge gåvor till klostret i Tommarp, detta bör referera sig till de kungliga embetsmän som kunde söka tillägna sig kvarlåtenskapen efter köpmännen som danaarv. Innehållet skulle alltså, fastslås det, vara liknande det som förekommer i flera privilegier från 14. århundradet³. Det är möjligt att någon likhet kan finnas. Men stilisering och placering av vad som säges är så olikartade att sammanställningen med 1300-talsformlerna är utesluten. Argumentet har ingenting med äkthet eller oäkthet av tillägget till Tommarpsprivilegiets dispositio att göra.

Den tredje inre grunden mot privilegiet hemtas ur formuleringen av bestämmelsen om rätten att på dödsbädden ge bröderna i Tommarp halva huvudlotten. Även denna bestämmelse anses vanskligen kunna förenas med 1100-talets rättsbegrepp.

¹ Stig Juul, 339.

² Script. min. II, 166.

³ Stig Juul, 339.

Författaren uttalar: Ikke blot fremtræder Bestemmelsen, som om der forelaa en Indrømmelse (concedimus) fra Kongens Side, uagtet der umiddelbart herefter tilføjes: »lege Danorum seruata»; men Bestemmelsen er efter sit Indhold uden Sidestykke blandt Privilegierne fra den ældre Middelalder. Det typiske Indhold af disse er som bekendt, at den privilegerede Institution fritages for alle eller visse af de Kongen tilkommende Afgifter og Byrder eller faar tillagt visse indtægtsgivende Rettigheder, som ellers tilkommer Kongen, f. Eks. Retten til at oppebære Bøder, Indtægten af visse Regaler o. s. v. Naar Niels i Brevet til Odense giver Regler om Kirkens Erhvervelser ved Arv, staar disse Bestemmelser paa Linie med de sædvanlige Begunstigelser. Der er i dette Tilfælde alene Tale om Dane arv, altsaa om en Afstaaelse af en af de kongelige Rettigheder. I Tommerup-Privilegiet er Forholdet et helt andet. Kongen giver her Regler af egentlig privatretlig Natur, eller foretager i ethvert Tilfælde Indskærpelse af gældende Ret, men det sker ved Udtrykket concedo, som i kgl. Diplomer fra denne Tid benyttes om Overdragelser fra Kongen ¹.

Den första springande punkten i denna argumentering ligger i den tolkning som ges åt uttrycket: lege Danorum seruata. Uttrycket som förekommer i början av tillägget till dispositio, lyder i den omgivning det tillhör: Concedimus insuper fidelibus infirmis in extremo positis, lege Danorum seruata, quod medietatem omnium suarum facultatum sane ac libere donare possint prelibatis fratribus pro commutatione manencioris beatitudinis qui hoc perpetrare desiderant. Stig Juuls tolkning av lege Danorum seruata vilar på Henning Matzen ². Den innebär att bestämmelsen om testationsrätten på dödsbädden skulle vara i överensstämmelse med en gällande danernas lag och inskräpa denna. Är tolkningen riktig?

En närmare granskning av testationsbestämmelsen kan svårigen ge något annat resultat än att vad i privilegiet medges är att personer som ligger på dödsbädden får ge upp till hälften av sin huvudlott, välbehållet och fritt, till bröderna i Tommarp. Bestämmelsen så fattad, återfinns i den skånska kyrkolagen c. 8: Æn um man ligger a döz dighi oc giuær Guði ægh sinæ, þa ma han giuæ haluæn houoþlot sin oc ey i sotum meræ (men om man ligger på dödsbädden och giver Gudi sin egendom, då må han giva halva sin huvudlott och ej mera då han är sjuk). Den gällande lag som privilegiet skulle syfta till är enligt Henning Matzen den skånska kyrkolagen. Stig Juul lemnar lagen obestämd, men tydligen gäller det enligt honom en existerande lag med lika innehåll.

¹ Stig Juul, 340.

² Henning Matzen, Hvornaar er den skaanske Kirkeret sat? Hist. Tidsskrift VII: 3, 570.

Uppfattningen innebär — vad redan Ludvig Holberg¹ betonat — att vad som redan tillkom alla och envar enligt lagen skulle ha getts som ett privilegium till klostret i Tommarp. Sjelfallet kan en tolkning som denna inte vara riktig.

Från denna utgångspunkt torde man åtminstone i någon mån kunna fastställa innebörden av uttrycket: lege Danorum seruata.

Två fall låg nära då man motsatte sig donationer till from stiftelse, vare sig de skedde på dödsbädden eller inte: antingen kunde rättsinnehavarna efter donator helt enkelt förneka donationen eller kunde de av någon anledning föra klandertalan mot den. Skånska kyrkolagen (c. 8) förutser det förra fallet. Den stipulerar hur man i sådan händelse skall förfara. I senare fallet har Codex Esromensis flera orienterande uppgifter. Greve Niels, en släkting till ärkebiskop Eskil, gav sig i kloster, blev död för världen, och skänkte dessförinnan bort vad han egde. På sätt som bruket föreskrev (rite) fick därvid Esrom kloster en gård i Veksebo på Sjælland. Efter hans död förde en familjefar, paterfamilias, med sin son klandertalan: greve Niels hade köpt jorden av honom². Tidigare hade ärkebiskop Eskil till ett efter förhållandena avpassat pris förvärvat gården Villingeröd av dekanen Johannes i Lund och gett den till klostret. En dotterson till dekanen Florentius klandrade transaktionen; han gjorde gällande att gården ifråga inte lagligen (non legitime) frångått honom³. Ett tredje exempel ger ett brev av Valdemar I. Denne hade skött på sätt lagen bjöd (legaliter) halva byn Sande till klostret. En man, Peter Nielsen Scalle, klandrade detta; han förfäktade att byhälften hörde in under hans patrimonium⁴.

Uttrycket: lege Danorum seruata, i Tommarpsprivilegiets testationsbestämmelse om den halva huvudlotten hör tydligen in i dessa sammanhang. Det har, av allt att döma, insatts till följd av de stridigheter som donationer till from stiftelse gav anledning till. Det innehåller ett förbehåll. Vad uttrycket vill säga är att donationen för att kunna godtas skall vara styrkt och bevittnad, vara rite, legitime, legaliter tillkommen.

Med den nya tolkningen av lege Danorum seruata mister den argumentering mot Tommarpsprivilegiets äkthet som byggts på den all bärkraft.

Den andra springande punkten i argumenteringen mot äktheten är att klostret i Tommarp inte genom bestämmelsen ifråga

¹ Ludvig Holberg, Kirke og Len under Valdemarerne, 121.

² Esrom Klosters Brevbog, ud. ved O. Nielsen, 123.

³ Smst., 90.

⁴ Smst., 95.

fritas från några avgifter och bördor till kungen eller får sig tilllagda några kungliga rättigheter, men att det inte desto mindre användes ett uttryck (*concedo*) som i denna tids diplomer brukas om överlåtelse av kunglig rätt. Inte heller denna argumentering håller. Genom bestämmelserna om den halva huvudlotten till klostret avstod den danske kungen från hälften av det danafä som annars i sin helhet skulle tillkommit honom. För övrigt stipulerades det i privilegiet att sekulära bröder och alla klosterlantbor skulle vara fria ab omni expedicione regio iuri pertinente. Också denna stipulation betydde att kungamakten avstod från en rätt som annars tillkom den: ledingen som föll på den fasta egendom som med den halva huvudlotten kunde komma att överföras till klostret.

Det har gjorts gällande att tillägget till dispositio i Tommarpsprivilegiet av inre grunder och huvudsakligen till följd av dessa vanskligen kan hänföras till mitten av 1100-talet. Grunderna är lika litet som grunderna av formel natur hållbara.

Valdemar I:s privilegium för Tommarps kloster 1161 27. mars är äkta. Det föreligger utan interpolationer. Dess allmänna betydelse såsom den äldsta bestämmelsen om testationsrätten och dess omfång i Danmark står fast.

Lauritz Weibull.